

то сборника изречений, лишь слегка переделав. Но это, в общем, даже хорошо: в нашей истории появляется еще один князь-книгочей.

- 1 ПСРЛ 2: 442.
- 2 Соловьев С.М. *Сочинения в восемнадцати книгах. Кн. I. Т. 2. История России с древнейших времен.* М., 1998, 465.
- 3 Ключевский В.О. *Курс русской истории, часть I.* М., 1987, 196
- 4 См., напр.: «Некоторые князья прямо отрицают всякое наследственное право, предоставляя себе свободу добывать волости, им пригодные (поговорка знаменитого Изяслава Мстиславича: «Не голова к месту, а место к голове»)» (Градовский А. Д. *Начала русского государственного права.* Т. I. СПб., 1875, пар. 144); или совсем недавно: «Киевское княжение стало утрачивать значение «золотого стола», и летопись донесла до нас пословицу: «Не идешь место к голове, но голова к месту». Эта паремия приобретает истинно политическое звучание в устах энергичного и способного внука Владимира Мономаха Изяслава Мстиславича, поскольку регистрирует формирование абстрактного понятия высшей государственной должности, не совпадающей ни с личностью, ни с символом власти» (Фалалеева И.Н. *Политико-правовая система Древней Руси IX–XI вв.* Волгоград, 2003). Кажется, только А.Ю. Карпов решил, будто фраза Изяслава есть «давняя присказка русских князей» и относится на самом деле к Юрию Владимировичу Долгорукому (Карпов А.Ю. *Юрий Долгорукий.* М, 2006).
- 5 См., напр.: голову свою сложю; но любо голову свою сложю . пакы ли чѣину свою налѣзу; а нама са тобѣ нѣчимъ ѿкупити сему .толико главою своею; головы своѣ сложити; хочемъ головы своа сложити за та; хочемъ за ѿца твоеѣ чѣть . и за твою головы своа сложити; и головы своа съкладаемъ (ПСРЛ 2: 376, 380, 410; 420–421; 427; 437; 467; 480). См. также: держиши на свою головуу (ПСРЛ 2: 372).
- 6 ПСРЛ 2: 452, 462.
- 7 ПСРЛ 2: 410.
- 8 ПСРЛ 2: 380.
- 9 См., напр.: «На основании примеров пословиц, сохранившихся в летописи, мы заключаем, что Киевская Русь знала пословицы разнообразных видов — исторические: «погибоша аки Обри», «беда аки в Родне», «радимичи Волчья Хвоста бегают» и др.; военные: «мир стоит до рати, а рать до мира», «един камень много горньцев избиваетъ», «острый мечю, борзый коню — многа я Руси», «мертвии бо сраму не имуть»; политические: «не идеть место к голове, но голова к месту», «не погнетши пчел, меду не едать» (Никифоров А. И. *Фольклор Киевского периода. История русской литературы: В 10 т. Т. I. Литература XI — начала XIII века.* М.; Л., 1941, 237–238); «Некоторые пословицы намекали на политические обстоятельства: “Не идеть место к голове, но голова к месту» (Робинсон А. Н. *Литература раннефеодального периода: [Литература Древней Руси]. История всемирной литературы: В 8 томах. Т. 2. М.: Наука, 1984, 421).*
- 10 Семенов В. *Древняя русская Пчела по пергаменному списку.* СПб., 1893, 3.

Алексей Толочко

Десятинна церква — новини сезону 2010 року

Археологічні дослідження Десятинної церкви в Києві мали бути «остаточно» завершені 30 вересня 2010 р., згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України № 113 від 23.06.2010 р. Далі мали розпочатися роботи з музеєфікації решток унікальної пам'ятки. Проте, на середину вересня ще не було розпочато ані демонтаж та вивіз металево-бетонного брухту від заваленого укриття, ані фінансування археологічних досліджень й попередньої консервації кладок фундаментів пам'ятки. Визначений рубіж розкопчних робіт виявився нереальним.

Осмилення та введення до наукового обігу всього масиву здобутої інформації ще попереду. Тим часом, незважаючи на всі труднощі, польовий сезон 2010 р. поповнив майбутній музей новими унікальними знахідками. Продовжилися розкопки напольного (з боку вул. Володимирської) краю рову Старокиївського городища, який проходив вздовж північної галереї Десятинної церкви. Дослідження цієї ділянки у 2007–2009 рр. продемонстрували наявність у верхній частині заповнення рову цікавої стратиграфічної колонки шарів, пов'язаних з будівництвом, ремонтом та руйнуваннями церкви від кінця X до XVII ст. Особливу увагу привернув потужний шар ремонту середини XI ст. (горизонт В), що складався з унікальних будівельних матеріалів кінця X ст. (блоки кладки з плінфи та цем'яноквого розчину), включаючи елементи оздоблення храму — фрески, мозаїки, пірофілітові плити та карнизи тощо. Серед них знайдено вже відомі дві плінфи X ст. з прорізаним написом ЦН. Фресковий розпис був представлений переважно дрібними уламками фонового розпису (як і решта знахідок фрагментів фресок зі Старокиївської гори).

Однак 2009 р. біля північно-західного рогу храму X ст., в шарі горизонту В, виявлено рештки двох розбитих (вірогідно під час падіння) блоків кладки з фресковим розписом. Після гіпсування вони були взяті монолітом з розкопу. Одна з фресок являла собою фонний розпис червоного кольору. Другий блок являв собою кут цокольної частини пілястри або стовпа із фресковим розписом на двох площинах довжиною 0,42 м й сторонами 0,24 та 0,15 м завширшки. Лицьова площа пілястри мала переважно синій колір й, вірогідно, погрудне зображення. Простежено слабкі сліди супроводжуючого напису. Інша площа прикрашена рослинним орнаментом у вигляді стеблин з пелюстками, виконаним на білому тлі контурним малюнком чорною фарбою. Межа цокольної частини та грані пілястри оформлені червоною рамкою. На минулий рік це був найбільший відомий нам уламок фрески Десятинної церкви.

Проте у сезоні 2010 р. на тому самому місці виявлено ще більший блок кладки X ст. з фрескою та ще й карнизною плитою з овруцького рожевого пірофіліту. Він також постраждав від сильного удару об землю. Блок становив виступаючий кут стовпа або пілястри, був вдавнений своїм ребром у землю, і, як і попередні блоки, лежав фресковим шаром донизу. Залишати його на місці було неможливо. Необхідно було оперативним чином закріпити його й вийняти монолітом для переносу на базу експедиції. Проблема полягала в тому, що в Україні реставратори-монументалісти, які займалися пам'ятками давньоруської доби, ніколи не працювали з археологічними знахідками безпосередньо на розкопі. Адже вони реставрували настінну фреску в «живих» пам'ятках — Софійському соборі, Кирилівській церкві, Спасі на Берестові. Враховуючи унікальні розміри і надзвичайно поганий стан збереженості фрески, були організовані термінові наради та консультації. На допомогу прийшли фахівці, які працювали з давньоруською фрескою — Г.А. Марченко, А.М. Остапчук, Ю.О. Коренюк, Ю.М. Стріленко та інші, за що ми безмежно їм вдячні. Було прийняте рішення про поетапне закріплення фрески на місці за допомогою розчинів ПБМА з наступним гіпсуванням. Безпосередньо цю роботу взяла на себе художник-реставратор, науковий співробітник відділу реставрації творів

Рис. 1. Блок з фрескою, який вийняли з ґрунту та перегорнули

Рис. 2. Зображення на іншій грані блоку

художнього мистецтва Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Ганна Анатоліївна Марченко. Особливу складність становило те, що жоден з учасників процесу не мав відповідного досвіду. А блок із фрескою мав складну конфігурацію, та й за площею, підкреслимо ще раз, багаторазово перевищував найбільші зразки, виявлені раніше в історії археології Києва. Попри всі за-

Рис. 3. Блок з фрескою, який вийняли з ґрунту

Рис. 4. Блок з фрескою, який вийняли з ґрунту. Художник-реставратор Ганна Марченко

Рис. 5. Блок з фресковим розписом

Рис. 6. Фрагменти різьбленої плити з овруцького пірофіліту (шиферу) з засипки рову

стереження, операція завершилася вдало, і фреска була взята з розкопу з мінімально можливими втратами. Розчистка й закріплення фрескового шару триває вже на базі експедиції.

Фрагмент складається з двох площин, з'єднаних під кутом 90 градусів, 0,75 м завдовжки та 0,34 м завширшки кожна. На одній з них — вертикальний декоративний фриз з чорно-білим рослинним орнаментом, на іншій — частина поліхромного квіткового медальйону. До однієї з цих площин підходив теж під прямим кутом ще один трохи менший фрагмент стінки з фресковим розписом. Проте з технологічних причин його довелося виймати окремо.

Важливість цих унікальних останніх знахідок фрескового розпису Десятинної церкви полягає в тому, що ці фрески (на відміну від всіх інших, знайдених на території Старокиївської гори, які можуть походити з різного часу та різних пам'яток) безперечно належать до розписів самого храму, причому на кладці саме X ст.

У 2010 р були отримані нові матеріали й про фрескові розписи Десятинної церкви наступних хронологічних періодів. У розкопі 9, закладеному на місці траси рову біля східного кута північної галереї, простежено ще один потужний шар ремонту, що включав фрески на жовто-гарячій штукатурці з фарбником по-

ганої збереженості. Фрески цього будівельного горизонту помітно відрізняються від фресок на крихкій білій штукатурці X ст. та фресок з яскравими фарбниками на міцному рожевому тиньку XII ст., що попередньо дозволяє датувати їх XI ст., а появу самого горизонту пов'язати з ремонтом XII ст.

Розпочато петрографічні та інші аналізи (Ю.М. Стріленко) тиньку виявлених фрескових розписів. Вже їхні попередні результати вказують на відмінність фрескових розчинів X ст. Десятинної церкви та основного масиву фрескового розпису Софійського собору. Це ще раз свідчить, що обидва храми розписували різні майстри.

Колекція оздоблення церкви з овруцького пірофіліту у 2010 р. поповнилася новими фрагментами декоративних різьблених плит, карнизною плитою, чотирикутною плитою підлоги зі скошеним краєм, а також унікальним фрагментом колонки (можливо, напівколонки) діаметром 21 см. Зібрано також нові деталі зі смальти та каменю від мозаїчної підлоги та мозаїки стін.

Використання будівельних решток у X–XII ст. для нівелювання заповнення рову свідчить про його досить значне вже на той час просідання. На жаль, у 20–30-х рр. XIX ст. територія навколо фундаментів Десятинної церкви була вкрита досить щільною, але безсистемною мережею пошукових траншей О.С. Аненкова. Як показали дослідження 2007–2010 рр., О.С. Аненков закладав траншеї 2 м завширшки з вертикальними стінками, що прокопувалися до материкового ґрунту чи глибше, а над трасою рову — до рівня суглинистої засипки X ст. Верхні шари землі з будівельними рештками при цьому пересіювалися у пошуках знахідок, про що свідчить характерне заповнення траншей. Розкопки дозволяють зняти з О.С. Аненкова підозру у виключному скарбощукацтві — він під час пересівання ретельно відбирав усе, а не лише вартісні чи цікаві речі: і кераміку, і фрагменти фрески, і плінфу з клеймами та відбитками тощо. Проте слід констатувати, що абсолютна більшість матеріалів, імовірно, була спочатку депаспортизована, а потім загинула разом з усім приватним зібранням О.С. Аненкова.

Під час археологічних досліджень садиби Десятинної церкви 1908–1914 рр. Д.В. Мілеєвим та С.П. Вельміним ділянку траси рову прокопали вже до материкового ґрунту практично по всій довжині північної галереї від західного до східного кута. На цій ділянці могли залишитися лише декілька стратиграфічних бровок шириною до 0,5 м. Практично повністю розкопана й зона на північний схід від апсид, де залишилися недоторканими тільки декілька квадратів. Певний потенціал для виявлення некопаного ґрунту залишається за трасою рову на захід від церкви, де продовжується горизонт зі слідами ремонту XI ст. Щоправда, віддаленість цієї ділянки від стін споруди робить невисокою ймовірність виявлення тут нових великих блоків кладки з фресковим розписом чи з чимось іншим.

Тим унікальнішими видаються здобуті під час польових сезонів 2009–2010 рр. блоки автентичної кладки X ст. з фресковим розписом Десятинної церкви. Це найдавніші достовірно датовані фрески середньовічної доби на території Східної Європи.

Гліб Івакін, Віталій Козюба, Олексій Комар, Ганна Марченко